

TALABALARDA HUQUQIY ONGNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI VA IJTIMOY OMILLARI

S.A.Salimov¹

Mas'ul muallif: Salimov Salimbek Alisherovich, Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi.

e-mail:
IFeelSoStrong1@gmail.com

Accepted: 23 Sentabr 2026
Published: 23 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY-4.0) license.

Iqtibos uchun: Salimov, S. A. TALABALARDA HUQUQIY ONGNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI VA IJTIMOY OMILLARI / S. A. Salimov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 277–279.

1. Buxoro xalqaro universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada talabalarda huquqiy ongni rivojlantirishning psixologik mexanizmlari va ularga zamin yaratuvchi ijtimoiy omillar birgalikda nazariy tahlil qilingan. Oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi va qadriyatlar tizimi kabi ijtimoiy omillarning kognitiv-ma'rifiy, qadriyat-yo'naltiruvchi, ijtimoiy-interaktiv va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orqali huquqiy ongning shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi ko'rib chiqilgan. Ijtimoiy omillar va psixologik mexanizmlarning o'zaro bog'liqligi metodologik jadval ko'rinishida umumlashtirilgan. Taklif etilgan model talabalarda huquqiy ongni maqsadli rivojlantirish bo'yicha amaliy ishlarni tashkil etishda ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: huquqiy ong, psixologik mexanizmlar, ijtimoiy omillar, talabalar, oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, qadriyatlar tizimi.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье в единстве теоретически проанализированы психологические механизмы развития правового сознания студентов и социальные факторы, создающие условия для их формирования. Рассмотрено, каким образом такие социальные факторы, как семейное воспитание, образовательная среда, группа сверстников и система ценностей, влияют на формирование правового сознания через когнитивно-просветительский, ценностно-ориентационный, социально-интерактивный механизмы и механизм саморегуляции. Взаимосвязь социальных факторов и психологических механизмов обобщена в виде методологической таблицы. Предложенная модель может служить научно-практической основой для организации целенаправленной работы по развитию правового сознания студентов.

Ключевые слова: правовое сознание, психологические механизмы, социальные факторы, студенты, семейное воспитание, образовательная среда, система ценностей.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS AND SOCIAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' LEGAL AWARENESS

Abstract. The article presents an integrated theoretical analysis of the psychological mechanisms underlying the development of students' legal consciousness together with the social factors that create the conditions for their formation. It examines how social factors such as family upbringing, educational environment, peer group, and value system influence the development of legal consciousness through cognitive-educational, value-orientational, socio-interactive, and self-regulatory mechanisms. The interrelation between social factors and psychological mechanisms is summarized in a methodological table. The proposed model can serve as a scientific-practical basis for organizing purposeful work aimed at developing students' legal consciousness.

Keywords: legal consciousness, psychological mechanisms, social factors, students, family upbringing, educational environment, value system.

Kirish. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonida yoshlarning, xususan talabalarning huquqiy ongini rivojlantirish dolzarb ijtimoiy-psixologik masalalardan biri hisoblanadi. Huquqiy ong shaxsning huquqiy voqelikka nisbatan bilim, munosabat va xulq-atvor birligida namoyon bo'ladigan murakkab psixologik hodisa bo'lib, uning rivojlanishini ikki o'zaro bog'liq nuqtai nazardan ko'rib chiqish mumkin: bir tomondan, huquqiy ongning qanday ichki psixologik mexanizmlar orqali rivojlanishi, ikkinchi tomondan esa qanday tashqi ijtimoiy omillar bu jarayonga zamin yaratishi.

Ilmiy adabiyotlarda ko'pincha ushbu ikki jihat, ya'ni psixologik mexanizmlar va ijtimoiy omillar, bir-biridan alohida o'rganiladi: mexanizmlar ko'proq psixologiya fanida, omillar esa ijtimoiy psixologiya va pedagogika doirasida tahlil qilinadi. Biroq amaliyotda bu ikki jihat bir-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi: ijtimoiy omil (masalan, oilaviy tarbiya) ma'lum bir psixologik mexanizm (masalan, qadriyat-yo'naltiruvchi mexanizm)

orqali huquqiy ongga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularni yagona tahlil doirasida ko'rib chiqish huquqiy ongni rivojlantirish jarayonini yanada to'liq tushunish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, talabalarda huquqiy ongning past darajada rivojlanganligi ularning huquqiy faolligiga, qonunga hurmat munosabatiga hamda fuqarolik mas'uliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Amaliyotda huquqiy tarbiya ishlari ko'pincha faqat ma'lum bir omil yoki mexanizmga (masalan, faqat huquqiy bilim berishga) qaratilib, boshqa omil va mexanizmlar e'tibordan chetda qolmoqda. Bu esa huquqiy ongni rivojlantirish bo'yicha ishlarning yaxlit, ilmiy asoslangan tizim sifatida tashkil etilishini talab qiladi.

Maqolaning maqsadi talabalarda huquqiy ongni rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni psixologik mexanizmlar bilan bog'liq holda tizimli tahlil qilish hamda ularning o'zaro ta'sir modelini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Huquqiy ongni rivojlantirish muammosi psixologiya, pedagogika va huquqshunoslik fanlari chorrahasida o'rganilib kelinmoqda. L.Petrajtitskiyning huquq psixologik nazariyasiga ko'ra, huquq nafaqat tashqi normativ tizim, balki shaxsning ichki psixologik tajribasi, ya'ni "huquqiy his-tuyg'ular" orqali ham mavjud bo'ladi [2]. I.Ilyin esa huquqiy ongni shaxsning ichki axloqiy-huquqiy e'tiqodi sifatida talqin qilib, uning shakllanishida tashqi majburlashdan ko'ra ichki ishonitirish va tarbiyaning ahamiyati kattaroq ekanligini asoslab bergan [3]. Ushbu ikki nazariya huquqiy ongning ichki, psixologik tabiatini ochib beradi.

Yosh davri psixologiyasi nuqtai nazaridan J.Piaje bolalarda axloqiy fikrlashning heteronom bosqichdan avtonom bosqichga o'tishini asoslab bergan bo'lsa [7], L.Kolberg axloqiy va huquqiy fikrlashning olti bosqichli rivojlanish modelini ishlab chiqib, yuqori bosqichlarda shaxsning huquq va adolatga bo'lgan munosabati ichki axloqiy-huquqiy tamoyillarga asoslanishini ko'rsatgan [4]. Ushbu nazariyalar huquqiy ongning rivojlanishi ichki psixologik mexanizmlar orqali bosqichma-bosqich kechishini tasdiqlaydi.

Ijtimoiy omillar nuqtai nazaridan F.Molotova va boshqalarning tadqiqotlarida talabalarda huquqiy ongni shakllantirishda ta'lim muhitining, xususan amaliy huquqiy-tarbiyaviy ishlarning ahamiyati asoslangan [1]. Sh.Shvartsning qadriyatlar nazariyasi shaxsning qadriyat yo'nalishi ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish xulq-atvorini bevosita belgilashini ko'rsatadi [6], bu esa qadriyatlar tizimi omilining huquqiy ongga ta'sir mexanizmini nazariy jihatdan asoslaydi. L.Steynberg va K.Monahanning tadqiqotlarida esa tengdoshlar ta'siriga qarshilik ko'rsatish qobiliyatining yosh bilan bog'liq rivojlanish dinamikasi o'rganilgan bo'lib [8], bu ma'lumotlar tengdoshlar guruhi omilining huquqiy ongga ta'sir mexanizmini tushunish uchun muhim asos yaratadi.

U.Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasi shaxs rivojlanishini oila, ta'lim muassasasi, tengdoshlar guruhi va keng ijtimoiy muhitni qamrab oluvchi o'zaro bog'liq tizimlar majmuasi sifatida talqin qiladi [5]. Ushbu nazariya ijtimoiy omillar va psixologik mexanizmlarni yagona tahlil doirasida ko'rib chiqish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, chunki u har bir tashqi omilning shaxsga ta'siri muayyan ichki jarayonlar orqali vositachilik qilishini ko'rsatadi.

Ko'rib chiqilgan manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, huquqiy ongning rivojlanishi ijtimoiy omillar va psixologik mexanizmlarning uzviy birligida kechadi. Biroq mavjud adabiyotlarda bu ikki jihatni yagona amaliy-metodologik model doirasida birlashtirish hali yetarli darajada amalga oshirilmagan, bu esa mazkur maqolaning ilmiy yo'nalishini belgilaydi.

Muhokama

Ijtimoiy omillar va psixologik mexanizmlarning o'zaro ta'siri. Talabalarda huquqiy ongni rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillarni to'rt guruhga ajratish mumkin: oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi va shaxsiy qadriyatlar tizimi. Har bir omil huquqiy ongga bevosita emas, balki muayyan psixologik mexanizm orqali ta'sir ko'rsatadi.

Oilaviy tarbiya omili asosan qadriyat-yo'naltiruvchi mexanizm orqali namoyon bo'ladi: bolalikdan oilada shakllangan qonunga hurmat va mas'uliyat tuyg'usi shaxsning qadriyatlar tizimida mustahkamlanadi. Ta'lim muhiti omili esa birinchi navbatda kognitiv-ma'rifiy mexanizm orqali ta'sir ko'rsatib, talabaning huquqiy bilim darajasini shakllantiradi.

Tengdoshlar guruhi omili ijtimoiy-interaktiv mexanizm orqali namoyon bo'ladi: talaba tengdoshlari bilan o'zaro munosabat jarayonida huquqiy xulq-atvor namunalarini kuzatadi va o'zlashtiradi. Shaxsiy qadriyatlar tizimi omili esa o'z-o'zini boshqarish mexanizmi bilan chambarchas bog'liq: ijtimoiy me'yorlarga rioya qilish qadriyati ustuvor bo'lgan talabalarda tashqi (jumladan tengdoshlar) ta'siriga mustaqil munosabat bildirish qobiliyati ham yuqori bo'ladi.

Shu tarzda, har bir ijtimoiy omil o'ziga mos psixologik mexanizm orqali "ishlaydi", biroq bu bog'liqlik qat'iy chiziqli emas: masalan, ta'lim muhiti nafaqat kognitiv-ma'rifiy, balki ijtimoiy-interaktiv mexanizm orqali ham (talabalar guruhidagi huquqiy-tarbiyaviy tadbirlar orqali) ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu holat U.Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasida ta'kidlangan tizimlar o'zaro ta'sirini aks ettiradi [5].

Axborot muhitining o'rni. So'nggi yillarda raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlar yangi, besh mustaqil omil sifatida emas, balki yuqoridagi to'rt omilning barchasiga "singib ketuvchi" muhit sifatida namoyon bo'lmoqda: u orqali oilaviy tarbiya, ta'lim va tengdoshlar ta'siri yangicha shaklda amalga oshadi. Internet orqali tarqaladigan huquqqa oid noaniq ma'lumotlar barcha to'rt mexanizمنىning samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, shu bois raqamli muhitni tanqidiy baholash ko'nikmasi o'z-o'zini boshqarish mexanizmining zamonaviy tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Amaliy nuqtai nazardan, ijtimoiy omillar va psixologik mexanizmlar o'rtasidagi mos tushish talabalar bilan ishlovchi mutaxassislariga huquqiy tarbiya ishlarini aniq maqsadga yo'naltirilgan holda loyihalashtirish imkonini beradi: agar talabada muayyan omil (masalan, tengdoshlar ta'siri) yetakchi bo'lsa, unga mos mexanizmga (ijtimoiy-interaktiv mexanizmga) alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1-jadval

Ijtimoiy omillar va ularga mos psixologik mexanizmlarning o'zaro bog'liqligi

Ijtimoiy omil	Unga mos psixologik mexanizm	Amalga oshirish vositalari	Kutilayotgan natija
Oilaviy tarbiya	Qadriyat-yo'naltiruvchi mexanizm	Ota-onalar uchun huquqiy ma'rifat ishlari, oilaviy suhbatlar	Qadriyatlar tizimida huquqiy me'yorlar ustuvorligi
Ta'lim muhiti	Kognitiv-ma'rifiy mexanizm	Huquqiy fanlar, ma'ruza, huquqiy-ma'rifiy tadbirlar	Huquqiy savodxonlik darajasining oshishi
Tengdoshlar guruhi	Ijtimoiy-interaktiv mexanizm	Guruhli loyihalar, ko'ngillilik, amaliyot	Huquqiy xulq-atvor namunalarning o'zlashtirilishi
Shaxsiy qadriyatlar tizimi	O'z-o'zini boshqarish mexanizmi	Trening, refleksiv suhbat, o'z-o'zini nazorat mashqlari	Barqaror, avtonom huquqiy xulq-atvor

Metodologik jadval tahlili

1-jadvalda keltirilgan model har bir ijtimoiy omilni unga eng ko'p mos keluvchi psixologik mexanizm bilan bog'laydi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, oilaviy tarbiya va shaxsiy qadriyatlar tizimi omillari ko'proq ichki, shaxsiy jarayonlar (qadriyatlarni ichki qabul qilish, o'z-o'zini boshqarish) bilan bog'liq bo'lsa, ta'lim muhiti va tengdoshlar guruhi omillari tashqi, ijtimoiy vositachilik orqali (bilim uzatish, birgalikdagi faoliyat) amalga oshadi.

"Amalga oshirish vositalari" ustuni shuni ko'rsatadiki, har bir omil-mexanizm juftligi o'ziga xos amaliy shaklni talab qiladi: oilaviy tarbiya omili ota-onalar bilan ishlashni, ta'lim muhiti omili auditoriya darajasidagi tadbirlarni, tengdoshlar guruhi omili esa auditoriyadan tashqari, guruhli va amaliy faoliyat shakllarini talab qiladi. Bu farq huquqiy tarbiya ishlarini tashkil etishda universal, barcha omil uchun bir xil vositadan foydalanish samarasiz bo'lishini ko'rsatadi.

Jadvaldagi "kutilayotgan natija" ustuni ustma-ust qo'yilganda, huquqiy ongning to'rt tarkibiy jihati – bilim, qadriyat, ijtimoiy tajriba va xulqiy barqarorlik – bosqichma-bosqich shakllanishini aks ettiruvchi izchil zanjirni tashkil etadi. Bu zanjirning istalgan bo'g'inida uzilish (masalan, faqat ta'lim muhiti omiliga e'tibor qaratib, oilaviy tarbiya omilini e'tibordan chetda qoldirish) huquqiy ongning to'liq va barqaror shakllanishiga to'sqinlik qilishi mumkin.

Jadvalda keltirilgan integratsion model amaliyotchi mutaxassislariga — psixolog, kurator, professor-o'qituvchilarga — talabaning qaysi ijtimoiy muhitda (oila, ta'lim, tengdoshlar) qanday qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlab, unga mos psixologik mexanizمنى maqsadli rivojlantirish imkonini beradi, bu esa individual yondashuvni ta'minlaydi.

Amaliy tavsiyalar. O'tkazilgan nazariy tahlil asosida talabalarda huquqiy ongni rivojlantirish bo'yicha quyidagi amaliy yo'nalishlarni belgilash mumkin. Oilaviy tarbiya omili bilan bog'liq ishlarda ota-onalar uchun huquqiy-ma'rifiy seminarlar va oilaviy maslahat xizmatlarini tashkil etish, ta'lim muhiti omili bo'yicha esa huquqiy fanlarni amaliy mashg'ulotlar va keys-tahlil usullari bilan boyitish maqsadga muvofiq.

Tengdoshlar guruhi omili bilan ishlashda talabalar orasida huquqiy-tarbiyaviy yo'nalishdagi ko'ngillilik harakatlari va guruhli loyihalarni rag'batlantirish, o'z-o'zini boshqarish mexanizmini rivojlantirishda esa refleksiv suhbat va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantiruvchi treninglarni tizimli tashkil etish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, talabalarni raqamli muhitdagi huquqqa oid ma'lumotlarni tanqidiy baholashga o'rgatish alohida e'tibor talab qiladi.

Yuqoridagi tavsiyalarining barchasi alohida-alohida emas, balki 1-jadvalda keltirilgan integratsion model asosida, ya'ni har bir talabaning individual ijtimoiy sharoitidan kelib chiqqan holda tanlab qo'llanilishi kerak. Bu yondashuv cheklangan resurslar sharoitida ham huquqiy tarbiya ishlarining samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Xulosa

Talabalarda huquqiy ongni rivojlantirish ijtimoiy omillar (oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi, shaxsiy qadriyatlar tizimi) va ularga mos psixologik mexanizmlar (kognitiv-ma'rifiy, qadriyat-yo'naltiruvchi, ijtimoiy-interaktiv, o'z-o'zini boshqarish) o'rtasidagi uzviy bog'liqlik natijasida kechuvchi yaxlit jarayondir.

Ijtimoiy omillarni psixologik mexanizmlar bilan bog'liq holda hisobga olish talabalarda huquqiy ongni rivojlantirish bo'yicha amaliy ishlarni tasodifiy tadbirlar to'plami emas, balki har bir talabaning individual ijtimoiy sharoitini hisobga oluvchi maqsadli tizim sifatida tashkil etish imkonini beradi. Taklif etilgan integratsion model kelgusi empirik tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Molotova F. va boshq. Talabalarda huquqiy ong: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2023. – 184 b.
- [2] Petrajitskiy L.I. Huquq va axloq nazariyasi. – Sankt-Peterburg: Lan, 2000. – 608 b.
- [3] Ilyin I.A. Huquqiy ongning mohiyati haqida. – Moskva: Rarog', 1993. – 235 b.
- [4] Kohlberg L. The Psychology of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1984.
- [5] Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. – Cambridge: Harvard University Press, 1979.
- [6] Shvarts Sh. Qadriyatlar nazariyasi va uning empirik tadqiqi // Psixologiya masalalari. – 2022. – №3. – B. 40-52.
- [7] Piaget J. The Moral Judgment of the Child. – London: Kegan Paul, 1932.
- [8] Steinberg L., Monahan K.C. Age differences in resistance to peer influence // Developmental Psychology. – 2007. – Vol. 43(6). – P. 1531-1543.